

UDK 811.163.42 (091)
Pregledni članak
Primljen 19. 10. 2013.
Prihvaćen 8. 4. 2014.

KATICA KREŠIĆ

Filozofski fakultet Mostar
Matice hrvatske b. b.
BiH-88 000 Mostar
katica.kresic@tel.net.ba
katica.kresic@ffmo.ba

PRAVOPIS ZA NIŽJE UČIONE KATOLIČKE U HERCEGOVINI FRANJE MILIĆEVIĆA

Franjo Milićević je 1873. godine u Mostaru objavio *Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini*. Prva pravopisna knjižica objavljena u Hercegovini analizirana je s obzirom na prikaz i opis norme pri čemu se, ponajviše na osnovi *Pravopisa jezika ilirskoga* Josipa Partaša, ukazuje na nasljedovanje slovopisne i pravopisne ilirske koncepcije. Posebnosti Milićevićeva pravopisa prepoznaju se u načinu određenja pravopisnoga načela, nelučenju pravopisne/nepravopisne problematike, člankovitosti sadržaja, u primjerima iz zavičajne toponimije i sl.

Ključne riječi: Franjo Milićević, pravopis u Hercegovini, 19. stoljeće

Franjo Milićević i početak tiskarske djelatnosti u Mostaru

Otvaranje Tiskare katoličkog poslanstva u Hercegovini 1872. godine u zgradi pučke škole u Vukodolu (Mostar) bio je izuzetno važan događaj ne samo za kulturni život Mostara nego i cijele regije. Tiskara nije odmah počela s objavljivanjem. Tijekom svoga postojanja nekoliko je puta mijenjala ime: Tiskara katoličkog poslanstva u Hercegovini, 1872, Tiskara franjevačka (Franjevačka tiskara), 1876, Tiskara fra Franje Milićevića, 1877, Tiskara

don Franje Milićevića, 1878, Tiskara Glasa Hercegovca (Brzotisak don Franje Milićevića), 1892, Hrvatska dionička tiskara, 1898–1917.

Franjevci iz BiH svoje knjige i časopise tiskali su u Splitu, Zagrebu, Dubrovniku, Senju i izvan Hrvatske.¹ Mostarska je tiskara bila prva hrvatska institucija te vrste u Bosni i Hercegovini.

U organizacijskim tiskarskim poslovima na samom početku njezina rada značajan je prinos ondašnjega biskupa Anđela Kraljevića (1807–1879), a uredničkim, publicističkim radom i autorskim djelima posebice se istaknuo Franjo Milićević².

Raznovrsnost tiskanih knjiga i časopisa te ponavljanje pojedinih izdanja u kratkom razdoblju nakon osnivanja otkriva važnost mostarske tiskare. Tiskane su početnice, gramatike, kalendari, katekizmi, shematizmi, molitvenici, književni tekstovi (drame, pjesme), prijevodi (s francuskoga jezika *Robinson Crusoe*), statuti, pravila, časopisi *Hercegovачki bosiljak* (1883), *Novi hercegovачki bosiljak* (1884) i *Glas Hercegovca* (1885). Za školstvo i za razvoj pismenosti na tim prostorima od posebne je važnosti pojava početnica, pravopisa i gramatika, a najviše ih se pripisuje Franji Milićeviću: *Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini* (1873), *Nova slovnica talianska u malo*

¹ Ivan Frano Jukić poslao je 1850. godine zahtjev sultanu Abdul-Medžidu “da se o zemaljskomu trošku uvede štamparnica za kristjane”. Ta ozbiljna ideja bosanskih franjevaca u nekoliko se navrata pokušala realizirati. Prva tiskara u BiH osnovana je 1519. u Sopotnici kraj Goražda. Od otvaranja prve tiskare u BiH do sljedećega koraka u tiskarstvu prošla su tri i pol stoljeća, tj. do otvaranja tiskare u Sarajevu 1866. godine. Fra Anđeo Kraljević želio je osnovati književno društvo u Bosni te je u jednom pismu fra Grgi Martiću otkrio “da će u prostranoj svojoj residenciji otvoriti tiskaru te joj staviti za direktora jednoga Franjevca, koji bi ujedno bio i kalendarista, cenzora bi mogla biti dva: jedan za Bosnu, a drugi za Hercegovinu” (Kraljević prema Jelenić 1990: 574).

² Franjo Milićević rodio se 1835. u Donjem Velikom Ograđeniku u blizini Čitluka. S obitelji se preselio u Mostar 1842. gdje je pohađao osnovnu školu. U sjemenište na Široki Brijeg otišao je 1852. Studirao je bogosloviju i filozofiju u Italiji. Za svećenika je zaređen 1860. Službovao je na Braču i u Igranima. U Mostar se vratio 1871. na poziv biskupa fra Anđela Kraljevića i redodržavnika fra Petra Kordića. Bio je učitelj u Veljacima, Gradničima i Vukodolu kraj Mostara. Radio je u zadarskoj tiskari. Pisao je udžbenike, priručnike, kalendare, molitvenike; pokrenuo je publicističku djelatnost u Hercegovini, prikupljao narodno blago, izradio *Prvu tarifu grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini*. Zbog nesuglasica i razilaženja sa svojom subračom sredinom sedamdesetih godina 19. st. fra Franjo je uzeo privremenu sekularizaciju. “Kada je napustio franjevački red, nijesam točno ustanovio. Zna se samo toliko, da je još 18. veljače 1878. bio franjevac” (Petrović, 1938: 68). Mukotrpan život fra Franjin izmučen i teškom bolešću prekinula je smrt 8. veljače 1903. godine.

vrimena, mladeži hercegovačkoj posvećena (1874), *Novi bukvar ili početnica za pučke učionice u Hercegovini* (1874), *Nova slovnica talianska ili početnica slovnice talianske zauzeta s iskustvom naukoslovnim uređena, štiti, pisati i govoriti jezikom talianskim u malo vriemena. Drugo izdanje izpravljeno i umnožano* (1877), *Skladnja (sintassa) ili druga strana slovnice talianske uređena štiti, pisati i govoriti jezikom talianskim za porabu učionah* (1878).

Milićevići su interesi za jezik došli do izražaja u vrijeme njegova povratka iz Dalmacije u Mostar početkom 70-ih godina 19. st, potaknuti snažnom potrebom i željom za organiziranjem školskoga pokreta, ali i kao dio aktivnosti u okviru sveopćega preporodnoga pokreta u Hercegovini.³ Uz brojna izdanja udžbenika i priručnika tomu svjedoče i komentari o važnosti materinskoga jezika objavljeni u časopisima koje je fra Franjo uređivao.⁴

Franjo Milićević među prvim knjižicama u Tiskari objavio je *Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini*.⁵ Urednik i sastavljač *Pravopisa* bio je potaknut prije svega praktičnim razlozima, na što upućuje i naslov.

Cilj je rada prikaz pravopisne norme u prvom pravopisnom priručniku objavljenom u Hercegovini 1873. godine. Analizira se sadržajna struktura priručnika. Usporedbom Milićevićeva i Partaševa pravopisa izdvajaju se razlike i sličnosti ponuđenih pravopisnih rješenja, načina i sveobuhvatnosti definiranja; primjerima se ukazuje na nasljedovanje ilirskih slovopisnih i pravopisnih koncepcija.

³ Analizirajući Milićevićeve književno-jezikoslovne zasluge, Jakov Bubalo zapaža: “Imamo li k tome pred očima književno-jezičnu pustoš i pustinju u kojoj je Milićević tako brižno njegovao svoj književno-jezični cvjetnjak, onda njegove zasluge na tom području dobivaju još veću vrijednost (...), odnosio se prema svom materinskom jeziku kao prema svetinji, pa je zato i ostvario zamjerne književno-jezične uspjehe” (Bubalo 1982: 39).

⁴ *Istina ili hrvatski jezik* naslov je članka koji je objavljen u *Glasu Hercegovca* 1890. Tekst je objavljen i kao zasebna knjižica. Iako autor nije naveden, što nije neobično u onodobnim hercegovačkim glasilima, urednik (a najvjerojatnije i autor) Franjo Milićević želio je ukazati na opasnosti koje su prijetile hrvatskomu jeziku, na pitanje naziva jezika potkraj 19. st. u BiH: “Nu, koji je to jezik kojim su naši stari govorili u Crnoj Gori, Hercegovini, Dalmaciji, Slavoniji itd, na kojem su pjevali neumrli Gundulić, Preradović, Martić, i svi drugi redom? Kako su taj jezik zvali očevi naši, a kako ga danas nekoliko naših neprijatelja hoće da zove, kao što su to takozvani slaviste Šafarik, Miklošič i još neki ...” (Milićević 1890: 5).

⁵ Knjige koje su tiskane 1873. godine u Tiskari katoličkog poslanstva u Hercegovini (*Molitvenjak, Mostarini, Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini, Schematismus topographico-historicus vicariatus apostolici custodinae provincialis franciscanico-missionariae in Hercegovinae* fra Petra Bakule, kalendar *Mladi Hercegovac* Franje Milićevića) nisu bile dobre grafičke kvalitete pa je otisak ponegdje bio nečitak. S obzirom na početne tehničke tiskarske teškoće u svezi s Milićevićevim priručnikom Leo Petrović zapaža: “Ovaj prvijenac fra Franin, s tehničke strane, uspio je vrlo dobro” (Petrović 1938: 64).

Sadržajna struktura *Pravopisa*

Opsegom, rasporedom građe i nekim definicijama prva pravopisna knjižica objavljena u Hercegovini nalikuje Partaševu *Pravopisu jezika ilirskoga*; neki se primjeri uz pravilo nalaze i u priručnicima zagrebačke filološke škole,⁶ a slovopisom slijedi Gajevu koncepciju koju je u Bosni učvrstio Frano Jukić.

Na dvadeset i tri stranice sadržaja (19 × 13) raspoređeno je sedamnaest naslova: *O Pravopisu* (3), *O porabi slovah ć, tj* (5), *O Razdielbi slovaka* (6), *O Velikih početnih slovih* (8), *O Slovu H* (10), *Ob Odlomku riečih* (11), *O Razgodcih* (13), *O Spojniku* (17), *O Stanki* (17), *O Naglasku slova* (20), *Obća pravila O naglasku* (20), *Posebna pravila O naglasku* (20), *O Naglasku samostalnih riečih* (21), *O Bezglasnicam* (21), *Sprednjice* (21), *Odtražnjice* (22), *O skakanju naglasaka* (22).

Naslovi se odnose na tri pravopisna sadržaja: o pismu, velikom slovu i razgodcima. Knjižica nema uvodne riječi, nego se uobičajenom onodobnom priručničko-udžbeničkom metodom pravila navode nakon postavljenoga pitanja. Metodološki postupak nije dosljedno proveden u cijelom tekstu, što ovisi o složenosti pravopisne problematike i hijerarhiziranju pravila odnosno člankovitosti na osnovna i izvedena pravila unutar cjeline. Najčešći je slijed da se na postavljeno pitanje odgovara definicijom koja se dopunjava idućim odgovorima; *Poraba* donosi detaljnije razrađeno pravilo s primjerima, a *Opazka* napomenu u svezi s prethodnim pravilom ili odstupanje od osnovnoga pravila.

Sadržaj je Partaševa priručnika sustavnije organiziran i tematski bolje razdijeljen: *Predgovor*, *Uvod* i *Děljenje pravopisnih pravilah* (*Děl pèrvi - velika i mala početna slova*, *Děl drugi - glavna i posebna pravila pisanja rěčih ilirskih*, *Děl tretji - pisanje pravopisnih znakah*).

Uobičajeno, najprije se određuje što je pravopis i Milićević navodi prvu definiciju u priručniku: “Pravopis jest njeko pravilo po kojem, se slovim bukvice, poznaje se slova sastavljati, uz podobni svake namišljenosti poznavati, i njega točno izgovarati” (3).

Pravilu o uporabi znakovnoga sustava jednoga pisma ili kako se “slovim bukvice poznaje slova sastavljati” Milićević dodaje i pravilan izgovor.

Partaš je u *Uvodu* svoje knjižice pravopis odredio kao “način polag ustanovljenih pravopisnih pravilah jezika ilirskoga dobro pisati” (7).

U *Porabi* Milićević pojašnjava *miloglasničko* i *ričoslovničko* pravopisno načelo: “Rieči mogu se pisati kako se izgovaraju ili kako su postale,

⁶ Usp. A. V. Tkalčević 1876: 21 §23 i Milićević 1873: 3.

to jest po glasu ili po korjenu ...” (3). Hrvatski pravopis određuje kao *riečoslovnički* (morfonološki) i to potvrđuje primjerima: „*ovca*“ *mjesto* „*ofca*“, „*otca*“ *mjesto* „*oca*“, „*raz-suti*“ *mjesto* „*rasuti*“, „*svetčanost*“ *mjesto* „*svečanost*“, „*kositba*“ *mjesto* „*kosidba*“, „*sbor*“ *mjesto* „*zbor*“ (3). Odstupanja od navedenoga pravila pravopisac određuje kao “iznimke koje se lasno mogu naučiti iz običaja kao n. p. „*mozak*“, „*mozga*“, „*što*“ *mjesto* „*čto*“, „*štovati*“ *mjesto* „*čtovati*“ i. t. d.” (3). Morfonološko načelo s neznatnim odstupanjima u korist fonološkoga može se pratiti u tekstu kojim je pisan priručnik. Pojavljuje se samo nekoliko primjera koje autor “piše po izgovoru” kao *himba* (6), *teškom* (12) i sl.

Temeljna je pitanja ilirskoga pravopisa Josip Partaš riješio u drugom dijelu svoga priručnika u kojem navodi tri osnovna pravila o pisanju riječi, a zatim ih dalje dijeli na posebna. Partaševa osnovna pravila također se odnose na pisanje riječi “kako se dobro izgovaraju” (15), “da sadèrže sastavna i korenita pismena svojih izvornih rëčih” (15) i “po običaju” (16). Osnovu morfonološkoga pravopisanja sadrži drugo Partaševo pravilo: “Rëči ilirske izvedene i sastavljene pišu se kako i one, od kojih su izpeljane, t. j. sadèrže sastavna i korenita pismena svojih izvornih rëčih ...” (15). U sažetu određenju istoga sadržaja Milićević je, za razliku od Partaša, na prvo mjesto stavio definiciju *riečoslovničkoga* načela kao dominantnoga u hrvatskom jeziku.

U posebnim pravilima drugoga dijela Partaš iscrpno niže slučajeve u kojima se pišu *č, ć* i *tj, dj* i *gj, l* i *lj, è* i *ě*. Jedan je dio navedenoga sadržaja (o slovima *ć, tj, gj, dj*) Milićević obradio u *Porabi njekih slova* (5, 6) koja je nastavak sadržaja o hrvatskom pismu i podjeli slova.

Nakon definicije pravopisa i određenja pravopisnoga načela u *Pravopisu za niže učione* slijedi sadržaj koji se odnosi na slovopis (4). U Milićevićovo je doba već bio stabiliziran hrvatski slovopisni sustav. Prvu polovicu 19. st. u Bosni i Hercegovini obilježila je i slovopisna i pravopisna šarolikost, pa je slovopisna reforma, bar nakratko, potisnula druge jezične probleme. Pravopis se u pravom smislu riječi rijetko spominjao, a nerijetko i poistovjećivao sa slovopisom. Sredinom 19. st. u Bosni i Hercegovini pojavilo se nekoliko slovopisnih koncepcija. Nakon Miletićevih⁷ talijaniziranih slovopisnih rješenja među bosanskim franjevcima četrdesetih godina 19. st. učvrstilo se Kujundžićevo *lipopisanje*.⁸ Kujundžićeva slovopisna koncepci-

⁷ Augustin Miletić, *Početak slovstva, napomena i kratko istomačenje stvari potribitii nauka kerstjanskoga*, Split, 1815.

⁸ Stjepan Marijanović, *Instituiones grammaticae latinae idiomate illyrico proposita ac ad usum iuventuti provinciae Bosnae argentinae compilatae ...* Split, 1822. (Kujundžićev predgovor u navedenoj gramatici).

ja uzmaknula je pred Gajevim rješenjima zahvaljujući nastojanjima Frane Jukića i pojavom njegove početnice *Početka pismenstva*.⁹

Za razliku od Jukića koji u *Početku pismenstva* navodi dvadeset i sedam slova i dodaje još četiri strana (*q, w, x, y*), te za razliku od Partaša u čijem su abecednom slijedu trideset i tri slova, Franjo Milićević je naveo dvadeset i šest slova u svom priručniku. Slova je naveo prema njihovu izgovoru.

U svom popisu nema poseban slovni znak za jat /ě/ ni za slogotvorni /r/. Implicitno se otkriva autorov stav o pisanju odraza staroga jata: najčešće je na mjestu staroga jata u dugom slogu *ie*, u kratkome *j*, ali ima i nedosljednosti: *korjenu* (3), *riečoslovnički* (3), *razdielbi* (6), *razdieljnu* (8). Ponegdje je *ie* i tamo gdje jata nije bilo: *rieći* (11), *triešnje* (14). Partaš i Jukić¹⁰ na mjestu staroga jata bilježe *ě*.

Bosanski franjevci koji su se bavili pitanjima slovopisa slogotvorni /r/ bilježe različito: Miletić *or*, Kujundžić i Marijanović *är*. Milićević pored bilježenja slogotvornoga /r/ jednoslovom (*Hrvatskom* 1, *prva* 6, *nesvršenom* 11) ima i rješenja s dvoslovima *ër* ili *er*¹¹ (*Cerna Gora* 19, *čerknja* 13, *hervati* 4, *razvergava* 17, *pretergnut* 17, *preterže* 18, *tèrgne* 13, *vèrneš* 13).

U abecednom nizu ne navodi dvoslove, za razliku od Partaša koji u abecedi bilježi *dj, gj, lj, nj, tj* (7), ali u pravilima o *Porabi nekih slova* spominje da se *ć* i *tj* te *dj* i *gj* jednako izgovaraju, a različito pišu (5, 6). Iako slovo *dž* ne bilježi u nizu, među *sastavljenim, ujedinenim* ili *sklopljenim* slovima (izgovorno) navodi *dže*.

Razgraničena je uporaba dvoslova *tj* i jednoslova *ć* u vrijednosti fonema /ć/. Navedene su kategorije riječi s fonemom /ć/ u svim položajima u kojima se može naći u riječi. Autor uočava razliku kad dvoslov *dj* ima vrijednost fonema /ǰ/ (*mladjan*, 6), a kad ima vrijednost dvaju fonema /d/ + /j/ (na granici prefiksalnoga i korijenskoga morfema, *podjesti*, 6). Takvi primjeri jasno upućuju na svijest o morfonološkom pravopisu. Dvoslov *gj* za fonem /ǰ/ određuje samo za pisanje stranih riječi.

U poglavlju *O velikih početnih slovih* (8) autor ponovno navodi abecedni slijed slova (bez dvoslova), ali samo velikih; ponavlja razdiobu na *glasovita* i *neglasovita*, *neglasovita* na *mukla* i *poluglasna*; vrsta poluglasnih su *meka* ili *topna*. Tim je slijedom želio predočiti izgled velikih slova.

⁹ Ivan Frano Jukić, *Početak pismenstva i napomena nauka kerstjanskoga na službu pučkih učionica u Bosni*, Zagreb, 1848.

¹⁰ Frano Jukić u predgovoru *Pismenstva* upozorio je na razlike između staroga (Kujundžić-Marijanovićeve lipopisanja) i Gajeva slovopisa. Za odraze staroga *ě* napominje: “*ě* (*ie*) piše se u onih ričih, koje se različito izgovaraju, na priliku: pėsma, izgovaraj: pisma, ol pjesma, ol pjesma, kako hoćeš” (Jukić 1973: I-94).

¹¹ Moguće je da je *er* bez naslovka tiskarska pogreška.

Pravila o pisanju velikoga slova dijeli u sedam skupina: 1. *na početku govora, stiha*, 2. *na početku kojeg mu drago sudjenja*, 3. *na početku svakog imena vlastitog*, 4. *na početku imenah narodnih*, 5. *na početku riečih gdje štioć pozornost mora postaviti*, 6. *na početku svih naslovah, nadpisah, i dostojanstvah*, 7. *na početku sva naslova tiskarna, i ispisanja spomenikah* (8, 9). Sedam pravila o pisanju velikoga početnoga slova mogla bi se svesti na pravila o pisanju vlastitih imena, prve riječi u rečenici i riječi iz počasti. Neka su nedorečena i nejasna, npr. dvočlani naziv sastavljen od *općega samostavnika* i *pridavnika* u službi vlastitoga imena piše se različito s obzirom na veliko početno slovo. Autor je ostavio trovrсни način pisanja dvočlanoga naziva bez razgraničenja jer je naišao na problem koji nije samo pravopisni, a to je prepoznavanje vlastitoga imena i razumijevanje njegova sadržaja: *Mostarsko Blato*, *mostarsko blato*, *Mostarsko blato* (9). Vjerojatno je stoga navedeno pravilo i izdvojeno u poseban dio u *Porabi*.

Nedorečeno je pravilo o pisanju posvojnih pridjeva izvedenih od vlastitih imena: izvedeni od imena ljudi pišu se velikim početnim slovom (*Ivanova knjiga*, 10), a oni koji se izvode od vlastitih imenica pišu se malim početnim slovom (*mostarske kuće*, 10). Riječ je dakle o pridjevima koji se izvode različitim sufiksima (-ov, -ev; -ski, -ški, -čki) i bilježe se različito, što propisuje i današnja pravopisna norma.

Među malobrojnima primjerima koji potvrđuju pravila o pisanju velikoga početnoga slova pojavljuje se nekoliko pravopišćevih zavičajnih toponima: *Neretva*, *Mostar*, *Mostarsko Blato* (9).

Josip Partaš u *Pravopisu jezika ilirskoga* opis je pravopisne norme o velikom slovu stavio u četiri pravila, jednostavnije od Milićevića, ali je dodao i tri pravila o pisanju maloga slova. Partaš predlaže da se obje riječi u dvočlanim vlastitim imenima pišu malim početnim slovom: *župania križevačka*, *polje grobničko*, *jezero komsko*, *more jadransko*, *prodor gibraltarski* (15). Za takve je primjere Milićević predložio trovrсни način pisanja (9).

Posebice je zanimljiv dio *Pravopisa* sadržaj *O slovu H* (10). Ispod naslova je pitanje: *Što misliš o slovu H?*

Slijedi autorovo objašnjenje uloge slova *h* odnosno fonema /h/, jer ukazuje na razlikovnu ulogu; “služi za bolje razdieljivati rieč od rieči, za sačuvati krepost i značnost rieči, raniti - hraniti” (10). S obzirom na to da je stanje s bilježenjem slova *h* u onovremenoj pisanoj riječi u Bosni i Hercegovini vrlo šaroliko i kod brojnih fra Franjinih suradnika vrlo neujednačeno, razumljivo je zašto autor kaže da “nije lasno dati točni značaj svim riečima koje obiluju ovim slovom” (10). Zapaža da “jezik hrvatski imade mnogo rieči koje posjeduju ovo slovo” (10). Iz toga se tumačenja vidi da miješa pojmove slovo i glas.

Bilježenje slova *h* lakše određuje u gramatičkim morfemima: u genitivu množine svih deklinacija, u svim sklonjivim riječima, te u prvom licu imperfekta. Unatoč odredbama Milićević nedosljedno bilježi dočetno *h* u genitivu množine,¹² što se vidi u mnogim primjerima, pa čak i u opisu norme: “svih trihu prigibanjah, i to svi rieči, imena i prilaganjah” (11). Iako spominje genitivni nastavak na *h* kod “svih trihu prigibanjah, i to svi rieči, imena i prilaganjah” (11), rijetko ga bilježi u genitivu u drugim vrstama riječi osim imenica.

Partaš se uopće nije bavio pisanjem slova *h* u svome priručniku.

Najopsežnije poglavlje knjižice govori o razgodcima. Iz definicije je razvidno pravilno shvaćanje uloge razgodaka – pravilno razumjeti napisano uz pomoć interpunkcije i ukazivanje na njezinu važnost u obilježavanju intonacijskih značajki iskaza. Iz navedene definicije razumijeva se i važnost rečeničnih znakova prema semantičkim razlozima, tj. da se smisao, značenje „razaznaje“ prema znakovima (“da se lašnje razumi sav osnov pisma, i zauzetnost pisca”, 13). Uočio je ulogu interpunkcije u obilježavanju intonacijskih značajki iskaza (“odahnućem i razlikovanjem glasa govorenje razdieljujemo”, 13). Navodi pravila o uporabi zarez (ćérknje), točke (piknje), točke sa zarezom (piknje i ćérknje), dvotočja (dvopika), uskličnika (uzklika), upitnika, zagrada (zaporka), izostavnika (jerika), navodnika, točkica (namjestnika), spojnika, crtice (stanke) i naglaska.

Isti se znakovi (točka, zarez, crta...) i u suvremenim pravopisnim priručnicima pojavljuju i kao pravopisni i kao interpunkcijski, Milićević je dvaput naveo pravilo o pisanju izostavnika (jerika): kao pravopisnoga znaka izvan poglavlja o rečeničnim znakovima (*Ob odlomku riečih*, 11) i među interpunkcijskim znakovima s istim određenjem (*O Razgodcih*, 13). Izostavnik (jerik) opisan je kao znak koji se bilježi kao zarez, “koi se uzdrži pod znakom ćérknje |’ na visoko sdesna postavljene uz posljednje slovo” (11).

Sva pravila o bilježenju izostavnika u priručniku, osim uvodnoga objašnjenja o pisanju izostavnika na mjestu izostavljenoga slova, suprotna su pravilima današnjega hrvatskoga standardnoga jezika: bilježenje izostavnika u kraćem jednakovrijednom liku pridjeva, uz enklitičke oblike glagola i zamjenica. Napominje da se izostavnik ne bilježi na kraju riječi koja je s prijedlogom *sa* u množini jer se po tom prijedlogu, budući da jednako završavaju, razlikuju instrumental i dativ množine.

Pravilo o uporabi zarez (ćérknje) odnosi se na odvajanje dijelova rečenice, nabranje (bez veznika) i bilježenje stanke, ali je naveden neprikladan pri-

¹² O imeničnom genitivnom *h* i njegovu pravopisnom statusu v. Tafra 1995.

mjer; riječ je o dugoj složenoj rečenici u kojoj je gusta uporaba različitih znakova, te je opisane ulogu zareza teško prepoznati: “Ako na polje verneš tvoj pogled: vidit ćeš stabla plodna i neplodna; divnane i razgranane dubove: tanke i visoke jablane; goleme briste: debele orahe; guste smrieče; smokve, kruške, praske, triešnje, višnje jabuke, drače, gradje, zidove, potoke, glavice, kuće, kućarice, vinograde, siedbe, trave, cvieće” (14).

Izuzetno bogato razrađena problematika o naglasku nije primjerena pravopisnomu priručniku. Znakovi za naglaske bilježe se kada je riječ o njihovoj razlikovnoj funkciji ili kad se želi označiti samo jedna mogućnost izgovora riječi.

Za razliku od ilirskih pravopisnih pravila,¹³ Milićević je razradio sadržaj o naglasku: odredio naglaske dajući opća i posebna pravila, razvrstao naglašene i nenaglašene riječi i spomenuo pomicanje naglasaka. Naglasak se najprije određuje kao dizanje sloga, tj. isticanje jednoga sloga u riječi (“jedna slovka glasom se nješto digne”, 18). Govoreći sustavno o naglasnim obilježjima nakon definicije, autor kaže da svaka samostalna riječ ima samo jedan naglasak “osim dvie rieči skupa napisane” (19). Također spominje i bilježenje dvaju naglasaka u višesložnom obliku superlativa.

Razlikuje četiri naglasaka: *potežki`*, *težki ~*, *oštri ´* i *zavinuti ^*. Milićević naglasci prema suvremenom hrvatskom standardnom jeziku imaju ove vrijednosti:

težki ~ - kratkosilazni``
potežki` - kratkouzlazni`
oštri ´ - dugosilazni ^
zavinuti ^ - dugouzlazni ´.

Opisujući *oštri* i *zavinuti* naglasak (“Oštri naglasak izgovara se, kano da je na prvoj polovici glasnika težki naglasak”, a *zavinuti* “kano daje drugoj polovici naglasnika potežki naglasak”, 19), ukazuje na njihovu razliku u intonaciji te ih dovodi u vezu s kratkim naglascima koji se također razlikuju po tonu: “Odatle se vidi, da medju težkim i oštrim, zatim medju potežkim, i zavinitim naglaskom vlada njeka srodnost” (20).

Uspješno je odredio nesamostalne riječi nazivajući klitike *bezglasnicama* i dijeleći ih na *sprednjice* (proklitike) i *odtražnjice* (enklitike). Vrste proklitika i enklitika iste su kao u suvremenom jeziku osim proklitike *ne*. To je propušteno zato što je Milićević niječnicu bilježio sastavljeno s glagolom, pa je riječ o jednoj i fonetskoj i fonološkoj riječi.

¹³ U *Pravopisu jezika ilirskoga* u trećoj cjelini među pravilima *O pisanju pravopisnih znakah* navode se tri naglasaka: *naglasak kratki`* (stoji “nad samoglasnikom, koj se ima kratko izgovoriti”), *naglasak dugi´* (“koj se dugo izgovara”) i *naglasak dugi dvostručni ^* (“meće se vèrhu samoglasnika, koj se izgovara, kao da su dva samoglasnika”) (Partaš 1850: 31).

Od četiri opća pravila o naglasku, tj. o rasporedu naglasaka, dva pravila odgovaraju današnjemu standardnom rasporedu: 1. naglasak ne može biti na posljednjem slogu i 2. može mijenjati mjesto u izvedenoj riječi. Od posebnih Milićevićevih pravila u današnjoj su normi aktualna ova pravila: 1. jednosložne riječi mogu imati samo silazne naglaske (*teški* ili *oštri*), 2. dvosložne i višesložne riječi mogu imati bilo koji naglasak i 3. u sklonidbi, sprezanju i izvođenju riječ može mijenjati vrstu naglasaka.

U svezi s pomicanjem naglasaka, uz osnovno pravilo da “skaču na sprednjice samo oštri i teški” (22), Milićević spominje *stariji oštri* i *noviji oštri naglasak* nastojeći djelomice povijesnim činjenicama pojasniti oslabljeno i neoslabljeno pomicanje naglasaka. Navedena pravila, o problemu koji zahtijeva poznavanje jezičnopovijesnih činjenica, nisu bila primjerena korisnicima ove skromne knjižice.

Za *pomoćni* naglasak, koji dolazi iza naglašenoga sloga u višesložnim riječima (*nájplementiji*, *nájučeníji*, 19), kaže da se razlikuje jačinom. Iako upućuje na razliku dvaju naglasaka u istoj riječi, oba bilježi istim znakom.

U toj su sadržajnoj cjelini zamjetne razlike u pravopisnom nazivlju u odnosu na Partašev izbor: umjesto *odslova* iz ilirskoga priručnika Milićević ima *jerik*, za *zapire zaporku*, za *dvopiknju dvopik*. Partaševe dvočlane nazive *znak pitanja*, *znak usklik*, *znak stanke*, *znak sastavljenja* Milićević je zamijenio *upitnikom*, *uzklikom*, *stankom* i *spojnikom*.¹⁴

Iako je opsegom jednaka Partaševu pravopisu, analizirana knjižica ima manji broj pravila na kojima se autor duže zadržao, neka je detaljno razradio, a neka su tako uobličena da ih onodobni korisnik nije mogao bez teškoća primijeniti u svim slučajevima (npr. o velikom slovu). Oba pravopisca obrađuju tri temeljna pravopisna sadržaja: određenje pravopisa i pravopisnoga načela, pisanje velikoga početnoga slova i pravopisne znakove u širem smislu. Partaš je detaljnije razradio pravila o pisanju pojedinih slova, Milićević naglasak (kao dio sadržaja o razgodcima) i pisanje slova *h*. Slovopisom se slijede ilirska rješenja koja su dva desetljeća prije tiskanja hercegovačkoga priručnika učvršćena u Bosni. Neka se pravopisna pravila mogu implicitno odčitati iz teksta (npr. sastavljeno i nesastavljeno pisanje, bilježenje odraza jata, slogotvornoga /r/ i sl.). Nema ni pravopisnoga rječnika koji bi bio koristan dio knjižice. Glavno je obilježje pravopisa Franje Milićevića *riečoslovničko* (morfonološko) načelo koje je na početku određeno objašnjenjem o odstupanju u korist *miloglasničkoga* (fonološkoga).

¹⁴ Analiza Milićevićeva jezikoslovnoga nazivlja u *Pravopisu* nije nakana ovoga rada s obzirom da zahtijeva širu razradbu i proučavanje autorove originalnosti i nasljedovanja preteča iz BiH i Hrvatske.

Najslabija su mjesta nesveobuhvatne, nedorečene definicije, neprikladni primjeri uz pravilo (pisanje zareza), autorove nedosljednosti (bilježenje *h*, sastavljeno i nesastavljeno pisanje), neki dijelovi pisani kao gramatički sadržaji, nesustavna člankovitost pravila. Ponegdje opširni opisi izlaze iz okvira pravopisne problematike.

Zavičajnom toponimijom od tek nekoliko primjera Milićević skreće pozornost na načelo primjerenosti koje je osobito važno za udžbeničke tekstove.

Činjenica da nije imao bitnoga utjecaja na razvoj hrvatske pravopisne norme ne umanjuje važnost prvoga objavljenoga pravopisa u Hercegovini, a usporedba s Partaševom knjižicom pokazuje nasljedovanje ilirske slovopisne i pravopisne koncepcije, te postaje dijelom hrvatske jezične povijesti u koju se na poseban način uključuje i Hercegovina sedamdesetih godina 19. st, isprva ponajviše zahvaljujući Franji Milićeviću.

Literatura

- Babić, Stjepan, Finka, Božidar, Milan, Moguš. 1994. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Badurina, Lada. 2002. Počeci hrvatske pravopisne norme. U: Josip Partaš. *Pravopis jezika ilirskoga*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Badurina, Lada, Marković, Ivan, Mićanović, Krešimir. 2007. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bogićević, Vojislav. 1975. *Pismenost u Bosni i Hercegovini*. Od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bubalo, Jakov. 1982. Zasluge franjevacu za hrvatski književni jezik u 19. stoljeću. *Kačić* 14: 341–352.
- Jukić, Ivan Frano. 1973. *Sabrana djela*, I–III (priredio Boris Ćosić). Sarajevo: Svjetlost.
- Kraljević, Anđeo. 1863. *Grammatica latino-illyrica*. Rim: Tiskom skupa razširenja viere.
- Kuna, Herta. 1972. O jeziku bosanske franjevačke književnosti. *Pregled* LXII: 539–547. Sarajevo.
- Marijanović, Stjepan. 1822. *Instituiones grammaticae latinae idiomate illyrico proposita ac ad usum iuventuti provinciae Bosnae argentinae compilatae ...* Split.

- Milićević, Franjo. 1890. *Istina ili hrvatski jezik*. Mostar: Osvit.
- Musa, Šimun. 1992. *Franjo Milićević i hrvatski kulturni preporod u Hercegovini*. Mostar: HKD Napredak.
- Pandžić, Vlado. 2001. *Hrvatski jezik, pismenost i književnost u bosanskohercegovačkom školstvu*. Zagreb: Profil.
- Partaš, Josip. 1850. i 2002. (pretisak). *Pravopis jezika ilirskoga*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Petrović, Leo. 1938. Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini. *Napredak, hrvatski narodni Kalendar* 38: 57–70. Sarajevo: HKD Napredak.
- Pranjковиć, Ivo. 2000. *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Pranjковиć, Ivo. 2005. Jezik bosanskih franjevacu. U: *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu - Institut za istočnoeuropske i orijentalne studije Oslo.
- Tafra, Branka. 1995. Jesu li ahavci izgovarali h? U: *Jezikoslovna razdvojba*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Veber Tkalčević, Adolfo. 1876. *Slovnica hrvatska za srednja učilišta*. Zagreb: vlastita naklada.

Lower Level Catholic Orthography in Herzegovina by Franjo Milićević

The year 1873 in Mostar saw the publication of a book by Franjo Milićević, titled *Lower Level Catholic Orthography in Herzegovina*. The first spelling booklet published in Herzegovina is presented in this work, and it is based on the description of norms and rules, taking its roots from the *Orthography of the Illyrian language* by Josip Partaš, and leading towards the Illyrian notion of spelling and writing. The particularities of Milićević's writings can be recognized by the ways of defining the principles of orthography, the proper and improper ways of spelling, the examples of indigenous toponymy, the choice of terminology, etc.

Keywords: Franjo Milićević, Orthography in Herzegovina, 19th century